

ՍՈՒՐԷԱՆԴԱԿ ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ

ՆՈՐ ՀԱՐՑԱԲՈՒՆՔ

1. ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԲԱԿՐՈՒԹԻՒՆՆ.

Այսօր հայ օրագրութիւնը հրապարակելի վեւրայ ունի բազմաթիւ համընթաց եւ լրագրողներ, որք կը զամագանին իրարմէ գոյնեղով եւ ծրագրովք, եւ որք բոլորմ այլ կ'աշխատան ազգիմ մտաւորական եւ քաղաքականօրէն զարգացման համար: Ամէ՛ն ամիսատ չուի կարողութիւն ըստամալու բոլորմ այլ եւ օգտուելու, եւ ամոնց շատերն իսկ չի ճամայել. ուստի մի կամ ելու միայն ստամալու ժամանակ՝ կըմայ գուցէ իւր համար աւելի օգտակարը զամց ըմել, եւ ստամայ մուգ օգտակարը կամ ամօգտուը:

Ուստի փափաքելի է որ **հազմավիպի Սուրհանդակն** իմացըմէ հայ հասարակութեան, թէ իւրաքանչիւր համընթաց կամ օրագիր ինչ առամ ձին օգտուներ ունի. եւ չկամ այնպիսիներ եւ, որք օգտի հետ վնաս այլ ունենան, կամ սոսկ վերջինն առամց առաջնոյն, յորոց հարկ լինի զգուշանալ:

2. ՀԱՄԱԼՍԵՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԱՐՈՒՆԵՍԻ ԿԱՄ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՄԱՏԱՆԱՅԻՒԼ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ.

« Երջմանաւոր աշակերտ մը » ստորագրութեամբ թուրք մի ստացաւ **հազմավիպի Սուրհանդակն**, յորում մասնակագիրն հետեանալ առաջարկութիւնը կ'ըմէր մեզ, խնդրելով որ հրատարակենք թերթիս մէջ:

« Աշակերտ մը, որ իր շրջանը աւարտելէն վերը ուզէ բարձրագոյն արուեստի մը կամ գիտութեան մը հետամուտ ըլլալ, որ մասնագիտը պէտք է ըմտրէ՝ որ թէ՛ ազգին եւ թէ՛ ընտանիքին շահաւոր եւ պատուաւոր ըլլայ միանգամայն մերկայ պարագայից մէջ »:

Հարկաւ կը գտնուիմ մեր ըմբեղողաց մէջ փորձառու ամօնք, որք պիտի կարեմամ լրջօրէն պատասխանել սոյն հարցման:

3. ԳՐԻՍՏՈՍԻ ԵՆԵԴԵԱՆ ՏՕՆԸ ԸՍՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵԼԵՑՈՒՑ.

Հայկական եկեղեցւոյ մէջ՝ հայկական քրիստոնայ միւս ազգաց ընդհանուր սովորութեամբ՝ քրիստոսի Ծննդեան տօնը կը կատարէ Ցամուսրի 6-ի եւ ոչ Դեկտեմբերի 25-ին: Արդ փափաքելի է գիտել թէ արդեօք

ա. Հայկական եկեղեցին այդպէս միշտ ամկուփոխ կատարած է ի սկզբանէ հետէ ի 6 Ցամուսրի:

բ. Միւս քրիստոնայ եկեղեցաց սովորութիւնն համահայն թէ տարածայն եղած է միշտ հայկականիմ սովորութեան:

գ. Եթէ տարածայն եղած է՝ ի՞նչ աւանդութեան վրայ հիմնուած է ի տարածայնութիւնն. իսկ եթէ համահայն՝ ե՞րբ եւ ի՞նչ պատճառաւ փոխել են յետոյ:

դ. Հայկական եկեղեցւոյ սովորութիւնն թէ՛ հիմ ժամանակները եւ թէ՛ այժմ ունեցնի է կամ ունի ամպատհրութիւնն թէ ոչ:

ե. Հայկական եկեղեցին այժմ իրաւասութիւն ունի՞ այդ հիմ սովորութիւնը փոփոխելու թէ ոչ:

4. ՏԱՐԻՈՅՆ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԱՄՍՈՑ ԱՆՈՒԱՆԻ.

Երկրաստան ամիսներու հայերէն ամուսնց մէջ առաջին երկուք կը գրուին եւ կը հնչուին այժմեան ընդհանուր սովորութեամբ **Յունուար** եւ **Փետրուար**, որոնք թարգմանութիւնք են իւրեց սկզբնականիմ **Januarius** եւ **Februarius** անունական կոչմանց, որք ըստ օրինի պիտի լարծուէին հայերէն **Յանուար** եւ **Փեբրուար**:

ա. Փափագելի է գիտել թէ հայկական հնչման վերոյիշեալ զամագանութիւնն ի լատինական մէջ՝ հաստատուած է բանաւոր պատճառի մը վրայ՝ թէ ընդ հակառակն հմաւանը վրէպակ մ'է:

բ. Եթէ բանաւոր է՝ ի՞նչ արդարացուցիչ պատճառ ունի, եւ ե՞րբ սկսուած է գործածուիլ այժմեան ձևերու մերքե:

գ. Իսկ եթէ յայտնի վրէպակ մ'է կամ կամայական ձևափոխութիւն մի՞ պէտք չէ՞ արդեօք ուղղագրել, եւ միայն ուղիղ գործածել եւ ընդհանրացնել:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ

ՅԱՆՈՒԱՐ ԱՄՍՈՑ ՍՈՒՐՉԱՆԻԱԿԻՆ

1. ԱՇԽԱՐՀԱՐԻ ԵՒ ԳՐԱԲԱՐԻ ԽՆԴԻՐ.

(Ա. Փատասխան)

ա. Պէ՛տք է բոլորովին անխնամ բողոք գրա-
բար լեզուն, որով մատենագրեցին և այնչափ
միգն և քրտինք քափեցին մեր նախահայր-
գրեթե անընդհատ տասն և յոթ դարոց շրթ-
լանի մէջ. թէ՛ ընդ հսկասակն՝ ջանալ ծաղկե-
ցնեն նորա ուսումը մեր վարժարանաց մէջ,
և գործածական ընել զայն յարդի գրականու-
թեան:

Այս հարցումն իւր մէջ երկու որոշ խն-
դիրներ կը բովանդակէ. նախ՝ թէ պէ՛տք է
բոլորովին անխնամ բողոք գրաբար լեզուն
և երկրորդ՝ թէ պէ՛տք է վարժարանաց մէջ
պարտաւորի ուսումն ընել զայն, և հետեւա-
բար՝ նաև ի գրականութեան գործածել ներ-
կայիս մէջ:

Առաջին մասին պատասխանելով՝ կը յայտ-
նեմք, թէ չեմք կարող երևակայել անգամ
գրագէտ կամ գրատէր հայ մարդ մի՝ որ ան-
գութ և վնասակար վնիւ արձակել ուզենայ,
իւր թէ այսուհետեւ պէ՛տք է բոլորովին ան-
խնամ բողոք գրաբար լեզուն. քանի որ այդ
գրաբարն ոչ միայն մեր այժմեան աշխարհ-
հաբարի հիմն և առաջնորդն է, այլ և ան-
կախ այդ յատկութենէն՝ է և պիտի մնայ
միշտ հայկական հնագիտութեան իւրեւ մաս-
նագիտական ճիւղ մի, իւրեւ սրբազան լե-
զու և իւրեւ շանմարան մեր նախնեաց բա-
րոյական և պատմական և մատենագրական
երկատիրութեանց. և իւրեւ այդպիսի յատ-
կութեան ունեցող լեզու, նորա ուսումն
անհրաժեշտ կարեւոր է և պիտի լինի միշտ
գրաբարի մասնագիտաց և աշխարհաբարի
մշակողաց, եկեղեցականաց և հայկական գրա-
կան-պատմական ձիաղին ներկայացուցչաց .
իսկ այս ճիւղերէն դուրս մնացողաց համար,
որոց մասնագիտութեան նպատակին կարեւոր
է անհրաժեշտ գրաբարի ուսումն, այդ ուս-
ման հեռամուտ լինելն՝ պէ՛տք է համարուի
զուր ժամավաճառութիւն և անշահ զբաղումն:
Խնդիրը այսպէս զործնական կէտի մէջ
նկատելով, վերոյիշեալ հարցման երկրորդ
խնդիրն ինքնիրեն լուծումն կը ստանայ. որ
է՛ գրաբարը ընդհանուր ազգային վարժարա-

նաց մէջ պարտաւորի ուսումն ընելն՝ ոչ մի-
այն անօգուտ, այլ և վնասակար է. քանի
որ նորա ուսումն պէ՛տք է սեփականութիւն
միայն քաղաքացին վարժարանաց ծրագիրնե-
րու, այն չափով՝ որ ուսումնաւարտ ոչակերտ
անխնայ հասկանան գէթ ամենապարզ գրա-
բարը (գլխաւորապէս մատենագրական-պատ-
մական գրուածոց վրայ ուսումն ընել տալով).
և երկրորդ՝ ժառանգաւորաց վարժարաններու
ծրագիրներու, այն չափով՝ որ ոչ միայն հաս-
կանան գրաբարը իւրեւ մատենագրական-
պատմական լեզու, այլ նաև իւրեւ առ-
տաճարական և սրբազան գիտաքննաց
լեզու: — Այս եղանակով՝ գրաբար ուսա-
նելն միայն հասկանալու համար կը լինի պար-
տաւորի ազգային ուսնալ դաստակարգին. իսկ
գրաբար գրելու սուպարէզը՝ պէ՛տք է թողուի
յատկապէս գրաբարագետներու, այսինքն՝ նո-
ցա՝ որք իրենց գիտնական մասնաճիւղ ըն-
տրած լինին գրաբար լեզուի ուսումն, որոց
յարգն և արդիւնքն նոյն չափով պիտի լինի
մեր ազգին մէջ, որպիսի որեւմտեան ազգաց
մէջ պատիւ և արդիւնք ունին հոգովմէական
լեզուի մասնագէտք:

Գրաբար լեզուն փափաքել այսօր յարոս,
ցանկ իրերն կենդանի քաղաքու և գրեցու լե-
զու ընել՝ այնպիսի զաղափար մ'է, որ կա-
րելի է ներկայէս դար մի յուսով ներելի լի-
նէր ունենալ. բայց աշխարհաբարի այլեւեւ
կատարելագործութենէն վերջը՝ այդպիսի փորձ
մի մտաբերել անգամ չէ կարելի, թող թէ
գործնականապէս մղել, որ պիտի լինի թէ՛
ծաղրելի, թէ՛ վնասակար և թէ՛ անկարելի.
ժողովրդի՝ ուզողին համար, վնասակար բաց
յայլոց՝ նոյն իսկ գրաբարի համար, անկա-
րելի՝ ըստ որում իրաց բնական ընթացքին
և յեղափոխական օրինաց դէմ մաքառել
լուծ է:

Բ. Ի՛նչ միջոցներ պէտք է ի գործ դնել
աշխարհաբար լեզունիս ցտեղու համար՝ այն
բոլոր ստղորակական եղած սխալ և խորթ բա-
ցատորոշիչներէն, և ի՛նչպիսի պէտք է ձեռնա-
ցրնել զայն և ծաղկեցնել:

Տեսականապէս շատ և զանազան գեղեցիկ
միջոցներ կարելի է մտածուիլ և առաջար-
կուիլ աշխարհաբարի զարգացման համար,
ըստ որում նոցա իրականութիւնը կարող ենք
մատնացոյց ընել ինծամեծ և զարգացեալ
ազգերու մէջ՝ իրենց լեզուն օտարաբանու-
թիւններէ գտելու և կատարելագործելու հա-
մար ի գործ դրուած. բայց աշխարհականին
մէջ խնդիրը ամբողջով (ինչ որ կարծենք
խնդրելին է), ազգային ուսումնական զար-
գացման գէթ ներկայ շրջանին մէջ այդ մի-
ջոցներն մեզի համար պիտի համարուին ան-

չույտ իբրեւ իղձք ղղձացեալը կարօւթ ժամա-
նակի: — Ուստի առ այժմ՝ այն միջոցներն,
որք մինչեւ այսօր աշխարհաբարի զարգաց-
ման օժանդակ եղեր են՝ նոյնքն պիտի շա-
րունակեն նաեւ աշակցելու նորա կատարելա-
գործութեամբ: Այդ միջոցներն եղած են և
պիտի լինին ընտիր քերականութիւնը, քառա-
գիտը և վարժապետը, և մանաւանդ խնամով
գրուած յօդառածները լրագրաց և ռառտմնա-
քերթից, որոց լանջին պէտք է օգնեն նաեւ
քանաստեղծութիւնը՝ ինքնագիր կամ քարգմա-
նածոյք, ժառանգախական հրատարակութիւնը
աշխարհաբարի զարգացման մասին և քառեւ-
քարեմ: — Ժամանակն, ինչպէս վերը բոյնը,
պիտի յարգուի մնացորդ յատուկ ակադեմ-
իականերէն ձեռքով կամ լեզուագիտաց առաւ-
մնական ազգային համախմբութիւններով, և
այլն, երբ մեր ազգն այլ հասնի այս երկնակ
առումնական զարգացման չըլանին, յորում
անհրաժեշտ պահանջն և գործադրութեան հնա-
րադրութիւնն՝ այդ սեռակ ըզձայի բարձրագոյն
հիմնականութիւնները իրականութեան հաս-
ցրենք:

Գ. Բնաւ կարելի չէ՝ արդեօք վերցրնել աշ-
խարհաբար լեզուի միջին այն խտրոցը՝ որ
վանջատէ յիբերաց առաւանդաց և առանկանայոց
բարբառները, և երկու կողման ևս ընդունելի
պայմաններով միացրնել զայն:

Առ հարցին պատասխանելու համար՝
այէպէ նէր աչքի առնել ունենալ քանի մի կէ-
տեր, և գլխաւորապէս՝ թէ՛

1. Որո՞նք են այն խտրոցներն՝ որք ուս-
տեղայոց և տանկանայոց բարբառները իրար-
մէ՛ կ'անմատեն:

2. Տեսականապէս կարելի՞ է այդ խտրոց-
ները վերցրնել մէկտեղէն, և ի՞նչ հեղինա-
կութիւն պէտք է որ միտաւոր լինի:

3. Հիմարելով որ տեսականապէս կարելի
լինի, արդեօք նոյնը գործնականապէս ալ
պիտի լինի՞ հնարաւոր:

Այս երեք գլխաւոր կէտերը ուսումնասի-
րած ժամանակին՝ անշուշտ պիտի տեսնենք՝
որ լարիւրիթոս մի գծաւորութեանց մի-
տոյնը պիտի ներկայանայ. քանի որ

1. Այդ խտրոցներն ոչ միայն պարզապէս
բուռնու և կամ հողմիւրու, լծորգութեանց
և կամ խնդրաւորութեանց, և այլն, այլ նաեւ
լեզուին նոյն իսկ շարադասութեան մէջ կը
նկատուի, որ լեզուի մ'ընմ հոգին կամ ինչ-
նաւորութիւնը կազմողն է և այդ ամէն իւր-
տոցը գրեթէ միշտ մինը միւսին եղծիչը են:

2. Որով՞ այդ յիշեալ երկու լեզուները միա-
ցընելու համար՝ անհրաժեշտ պիտի լինի ընա-
րութիւն գործել երկու գիմամարտ տարա-
ձայնութեանց մէջ և մինը զոհել միւսին: Բայց

այդ ընտրութեան համար կամ այդ ընելիք
զոհին որոշիլ վճիռ հաստատելու համար՝ պէտք
է երկու կողման ևս ընդունելի գերագոյն
հեղինակութիւն ունեցող պատկառելի ակա-
դեմիա մի լինի, որոյ պատգամներն իբրեւ
պարտաւորիչ՝ յարգուին նաեւ գործնակա-
նապէս ամէն ազգային լրագիրներէ, մատե-
նագէտներէ, բանաստեղծներէ և ուսումնա-
կաններէ: Քանի որ ազգային ներկայ զրից
մէջ՝ այդ պատկառելի ակումբը կազմել՝ թէ՛
չըսեմ թողորովին՝ այլ գրեթէ անհնարին է,
հետեւաբար հարգման լուծումն ալ գործնա-
կանապէս անհնարին կը լինի:

Բայց առ ժամ մի հնարաւոր համարելով
ըզգպիտի պատգամատու կամ վճռահատ կա-
նաւոր մը կազմութիւնը, պէտք է հարցըննել՝
արդեօք այդ կանոնադրաց մտքերը իրարու
ձուլելու և իբրեւ մի միակ- վճռատու ձայն
հերկայացընելու հնարքը պիտի գտնուի, մա-
նաւանդ այնպիսի խնդրով մի մէջ՝ ուր ան-
կուակցութիւնն ու կամայականութիւնն պի-
տի գործեն և որոշեն՝ քան թէ հաստատուն
օրէնք և ապացոյցը, և միւս կողմէն օրէնք և
ապացոյցը ալ գրաբարէն մէջ՝ պիտի բերուին
որ երկու կողման ևս իրաւանց լիւրջի հաս-
տատութիւն պիտի ընայ՝ իւր լեզուական յառ-
կութեանց լիւծոխ ընդարձակութեամբ:

3. Բայց համարելով ևս հնարաւոր այդ
գրեթէ՝ անհնարին կանառին իրական կազ-
մակերպութիւնը, և նորա պատկառելի հե-
ղինակութիւնը ամէն մի գիտականէ յար-
գուած ևս ընդունելով, արդեօք երկու կող-
ման ևս կուսակից ժողովոյնքն իւր զիտցածը
յառաջ՝ պիտի չդիէ՞, առանց փոյթ ընելու
իւր բնական լեզուն՝ արռեստական լեզուի
մը ձկելու, և մենք պիտի կարեկրին մէջ ար-
դեօք լեզուագիտութեան ասպարիզին մէջ ևս
այնպիսի մեքենայ մի հնարի, որ իւր բնա-
կան ժանրութեամբ վայր հոսող ջուրը՝ ա-
րռեստական մղմամբ վեր բարձրացընէ: —
Մեղաւառ եմ չկայ մէկը՝ որ տարակուսի թէ
ինչո՞ւ համար ուսումնական պատգամատու
կանառի մը ջնաքով ձեւացած լեզուն՝ մենք
արռեստական կը համարինք, քանի որ այդ
երկու է մի ձուլուելիք լեզուաց մէջ՝ ի՞նչ որ
մի կողմին համար բնական է՝ նոյնը փոխա-
գարձաբար միւսին անբնական կամ արուես-
տական կը լինի: — Միջէ մեր նախնիք, ի-
րենց դասարան և ամենեւն ալ պատկառանքով
ընդունեալ հեղինակութեամբ, կարողացան
բունադասել զմեզ (թէ՛ մի և թէ՛ միւս կող-
ման կուսակիցները) մեր բնական կամ աշ-
խարհաբար լեզուներէն չեղելով՝ հասարակաց
գրաբար լեզուն գործածելու: — Փորձը կը
ցուցընէ թէ՛ ո՛չ. վասն զի ինչ որ արուես-

տական է՝ պէտք է բնականին առջեւ խռնարհի տեղի տայ: — Այսպէս նաեւ այդ ապագայ տեսականապէս հնարաւոր անգամ հասարակի լեզուն, որ ուսումնական կանառի մը վճիռներով երկու ժամօթ գաւառականներէ խառնորդ մի պիտի լինի, միշտ արտօնաւ տական կ'ընէ պիտի կրէ, և հետեւաբար ժողովրդեան անընդունելի պիտի լինի, որ՝ իւր բնականէն երբեք չլեզուով գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար՝ բնութեան անյեղի օրինօք ապարդիւն պիտի ընէ ուսումնականաց խմբի մը վճռած կանոնները և ձեւացուցած աշխարհիկ ճառարկաց լեզուն, որ գոչքէ յետ քանի մ'առ ի փոք՝ հրատարակութեանց ինքն իսկ պիտի համոզուի իւր ջանքը ոչնչացման:

Ուրեմն՝ ամփոփելով խօսքերնս՝ կը յայտնենք մեր համոզումն, թէ՝ Ռուսահայոց և Տաճկահայոց (կամ ըստ ոմանց՝ Այրարատեան նահանգին և Փղօր-Ասիոյ, և կամ ըստ այլոց՝ արեւելեան և արեւմտեան Հայոց) հայերէն ճառարկանները իրարու հետ ձուլելու խնդիրն (առանց մին միւսին զոհուելու բնական իրաց ընթացքով) ոչ միայն ամենադժուարին, այլ և տեսականապէս գրեթէ անհնարին, իսկ գործնականապէս բոլորովին անկարելի է:

Բայց աստի՛ մենք այդ երկու գաւառաբար բառները իրարու հետ ձուլելու, և ճատարկաց հիմար նորոխտուն լեզու մի հնարելուն ոչ կարեւորութիւնը կը տեսնենք և ոչ օգտորդ. քանի որ այդ (խօսքը գրաւորին վրայ է) գաւառաբարբառներն որչափ ալ իրարու անհամաձայն են, սակայն այնպիսի որոշ հայկական կազմութեան յատկութիւններ ունին՝ որ մին միւսին անհասկալի չի լինիր, և զբաւորական զարգացման կամ գաղափարաց հաղորդակցութեան բնաւ արգելք չի դնել մեր առջեւ, որով ուսումնային գրածը տաճկահայն գիրաւ կը հասկանայ, և վերջնոյս գրածն ալ առաջինն:

Սակայն այդ երկու գաւառաբարբառներուն մէջի վերածուիլը՝ գուցէ ամենահնար ժաւանակն որդէ և կատարէ, երբ հասնի այնպիսի աստի՛ մը, յորում այդ գաւառաբարբառներէն մին՝ պարագային բերմամբ՝ կամ գրական և կամ քաղաքական գերազորութեան ստանալով իւր ազդեցութեան ենթարկէ հակառակորդը, և ինքն միաշեման տիրապետող հանդիսանայ. ինչպէս ժամանակ մը յայտնեցաւ այդ հին Այրարատեան (զրաբար) լեզուն իւր քոյրաթիւ գաւառականաց մէջ: — Բայց այդ լուծումն պիտի լինի ուրեմն ժողովրդեան բնական և քաղաքական շնորացքով: Դարեւորաւ շրջանաց մէջ:

Բանասեր

Մեր համոզումն առաջին հարցի մասին այս է, թէ պէտք չէ հին կանոնաւոր եւ կարեւոր լեզուն բնաւ լքանել. այլ առօրեայ գրուածները շարագրել նորով, եւ զանոնք՝ որ ամէն դարուց մէջ գործածելի պիտի լինին՝ շարագրել հնով: Այս երկրորդ կարգի գրուածներն եթէ նորով լինին, յետ քանի մի հարիւրեակ տարիներու՝ երբ կը մեռնի արդի լեզուն եւ տեղի կու տայ այլում կամ այլոց, այդ գրուածք թէ անխորժ պիտի լինին եւ թէ իրենց գործածութիւնը գժուարին: Եթէ ընդունինք այս կարծիքը՝ թէ ամէն դար իւր լեզուով պիտի գրէ, մշտնջենաբար յարաւոր գրութիւնները հասկանալու համար՝ ժամանակաւ պէտք պիտի լինի՝ անցած իւրաքանչիւր դարուց մի մի քերականութիւն եւ բառարան յօրինել եւ ուսուցանել: Այս անպատեհութենէն ազատելու համար՝ պատշաճ կը կարծենք այդպիսի երկասիրութիւնքը շարագրել հին լեզուով, զոր մինչեւ ցայժմ ամէն դար հասկացեր է եւ պիտի հասկանայ այսուհետեւ եւս, զի մեր հին մատենագրութեան հետ միշտ պիտի յարատեւ անոր ուսումն այլ:

Ռուսահայ եւ տաճկահայ բարբառները միացնելը թէ՛ գժուարին եւ թէ անօգուտ կը կարծենք: Ըստ մեզ՝ բարբառներու զանազանութիւնը, բաւ է որ հայերէն եւ հասկանալի լինին, գեղեցիկ զարդ մ'է: Սակայն անոնց միացումն այլ պիտի լինի, թէ եւ յուշիկ եւ լիկ, երբ միշտ աւելի ընտանեանք հին հայերէնի հետ: Աստի՛ քանի մի տարի յառաջ նոյն լեզուով չէին գրեր ոչ ուսաւ հայք եւ ոչ տաճկահայք, քան ինչ որ այժմ. նախեւեղ մատենագրութեան զարգացումն երկու բարբառները մօտեցուց հնոյն եւ իւրարու՝ գէթ գրականաց մէջ. այսպէս օրէ օր աւելի միաձիննալով, գուցէ զայ օր մի՛ յորում միասնա իսկ:

Արդի լեզուի մաքրութիւնը՝ զլիաւորապէս օրագրութեան մէջ՝ յուսահատական է: Լեզուի ապականութիւնն — ինչպէս երբեմն եւ մաքրութիւնն — օրագրութեան ծաւալեցաւ, ուրեմն պէտք է նախ օրագրութիւնը զտել: Բայց ի՞նչպէս. խմբագիրը իրենց գործը թողուն եւ հայերէն ուսանին: Այդ անկարելի է: Մենք գիտենք միջին շաւիղ մի, զոր պիտի չզգուշանանք յայտնել, թէ եւ այլոց ծիւծաղը շարժենք մեր վերայ: Այն է, ազգին դրամով կանգնել վարձարան մի ի Տփղիս եւ վարձարան մի ի Կ. պօլիս: Աւաղինն աւելի բարձրագոյն պիտի լինի, եւ հոն պիտի յա-

ճախեն քաղաքին խմբագիրքն Հայերենի ուսման համար, իւրաքանչիւրն ունենալով զատ ուսուցիչ եւ դասարան, որ կարենան... ողջ գլուխներով դուրս գալ վաթմարանէն: Ուսման ընթացքն՝ օրը երկու ժամ, միայն Ցաւադի խմբագրին երեք ժամ. այնուհետեւ կ'երթան իրենց խմբագրատները: Իսկ իւրաքանչիւր ամսագլուխ Հարցազնութիւն պիտի լինի ի ներկայութեան դիրեկտորներին եւ պրոֆեսորներին, եւ քալ աշակերտաց պրեմիա պիտի տրուի՝ կամ մի այլոք—այմանախ, կամ մի շրջի խրտոս, կամ Պարզի մոդեր, եւ այլն:

Կ. պոլսի վաթմարանին մէջ իւրաքանչիւր պիտի ուսանին, եւ օրը մի ժամ: Հոն պիտի լինի եւ յատուկ դասարան մի, ուր ուսուցցուի՝ թէ թուրքերէն խմբագրելու միջոցներն անցած է: Իսկ ուրիշ քաղաքներ պիտի յղուին մի մի ուսուցիչներ. ի Մարսիլիա գնացողին պատուիրելով, որ Հայերէն բառից եւ յատուկ անցած մի պաշարի հետ զոր պիտի տանի, չմոռանայ յիշեցնել յատկապէս՝ թէ Հայերենի ուղղագրութեան դէմ է գրել Ախիաի, Վիեննայի, Սերաստիաքէն եւ այլն. այլ պէտք է գրել Ասիայի, Սերաստիաքէն:

Այս է մեր խոնարհ կարծիքն:

Ս. Խարայեղան

2. ՏԱՍԽԱՆԱԴՅՈՒԹՅԱՆ ԵՆԻԻՐ

Սուրհանդակի երկրորդ Հարցման նիւթն էր տառադարձութեան խնդիրը: Սուրհանդակ կ'առաջարկէր այս երեք Հարցերը. 1. Ա, պէտք է տառադարձութեան կանոնները գործադրել թէ՛ Հին և թէ՛ նոր օտար անուանց մէջ: Բ, այդ կանոններն չեն կարող ընտա ո՞ր եւ է բացառութիւն ունենալ ինչ ինչ մասնաւոր անուանց կամ պարագայից համար: Գ, չէ՞ կարելի արդեօք միջին շաւղի մի գտնել, ուրուն համաձայնին թէ բոլորն հակառակողք եւ թէ չկրմ պաշտպանել տառադարձութեանն:

Այս խնդրոյս եւ առ հասարակ Հայերենի այժմեան բարեբանական դրութեան մէջ ո՞ր եւ է օրոյումն այս նիւթին վերայ շատ գծուարին կը կարծենք. բայց եւ այնպէս պարզեմք մեր տեսութիւնը համառօտիւ:

Ա. Հարցի մասին: — Հին եւ նոր անուանց թարգմանութեան մէջ զանազանութեան դեմը սակաւուց համազումն էր եւ է ցարդ. այնպէս որ ընդհանուր դրագէտք աղբիւր, մասնաւոր մի թարգմանալի օրագրութիւնը՝ նախնեաց թարգմանածներն անգամ կը նորացունեն. Պիէր, Եղեմ, Չիովաննի, Ժուզէպպո, եւ այլն. — գուցէ եւ մանք չգիտելով աղունց

Հայերեններն, այդպէս կը թարգմանեն: — Երեքեք մեզ նոյն անգովիլի երեւոյթը ցոյց տալ եւ վերջերս Զեք թարգմարդին տպարանէն ելած մի պատմական գրքի մէջ. Ֆիլիքի, Փէտրօ, Միլէն, Ժիւլի, Եղէպիօ եւ այլն, որք իրենց տեսակին մէջ թողարդվին նոր են Միսիթարեանց համար, եւ իր խայթն Հայ ա. կաննները*: Մեր համոզումն կը տարբերի այդ երկու դասակարգերէն. ըստ մեզ՝ տառադարձութիւնը տառից խնդիր է՝ եւ ոչ թէ ա. նուանց. ուստի ցորպի նոյն Հին տառերը կան, անուն թարգմանութեան կանոններն այլ կը մնան: Իր եւ երկու տառից յաւելւածմը կամ նուազմամբ կամ տեղափոխութեամբ, որով ամեն դարուց մէջ կազմուած են եւ կը կազմուին նորաւոր անուանք, չգիտենք՝ թէ քիչ Հիմամբ մեր ժամանակի անունները Հնդերէն տարբեր կանոններով կըրնան թարգմանուիլ, կամ Հին անունները նոր անձանց վերայ տարբեր կերպիւ գրուիլ: Ուղղելով մեր խօսքը առաջին համոզման հետեւողաց, — երկրորդին հետեւողաց հետ աւելորդ կը համարինք խօսել, — ստոյգ է՝ թէ այժմ պզգաց տառերէն շատք իրենց նախկին ձայները փոխած են. սակայն տառից հետ Հին անուանք եւս փոխած են իրենց ձայները. եւ ինչպէս որ ստոյգ թարգմանութեան մէջ կ'ուզեն տառից արդի Հնչումները չնկատել եւ ըստ Հին Հնչմանց թարգմանել, նոր անուանց մէջ եւս այդպէս չգործելու պատճառ մի չենք տեսներ:

Բ. Հարցի մասին: — « Բացառութիւն » կամ ըստ այլոց « պարտադրութիւն » ըսելով, կը հակացուի անշուշտ՝ օրինակ իմի՝ երբու պական Ը տառը զգ. իտ. եւ գերմ. լեզուաց մէջ Ե եւ ի գրոց առջիւս Ե, ի, ց թարգմանել. ց, ժ, ձ, եւ այլն: Ըստ մեզ՝ այդ բացառութիւնը չէ կարող տեղի ունենալ, եթէ նկատենք՝ որ ազոր պատճառներն Հին ժամանակներն այլ կային, եւ չեն կրցած ստիպել զնանիս՝ որ անտեսեն թարգմանութեան տառադարձական կանոնները: Ունինք փաստեր, որք ցոյց կու տան թէ յն. Բ Հնդերերորդ դարուն արդէն Վ կը Հնչուէր, եւ նախնիք զայն

* Կ'երեւի՝ թէ այս մասին քան զամեն պիտի գերազանցէ — հակառակ իւր ուրիշ օգտակարութեանց — Կ. պոլսոյ նորածին Հանրագիտակն, որոյ առաջին պրակտ ատենելու պատիւը ունենալը: Անոր « Գիտութեանց և բուսական հանձնարները » վերնագրով յօդուածն անձանթ կ'ամբողջով լցուած դասը մի կը յիշեցնէ մեզ նկատմամբ յատուկ անուանց: Պէտք է քիչ մի գուրթ ունենալ առ մայրենի լեզուն և առ ընթերցողս:

Թարգմանած են ք հեռաւոր ձայնիւ. այսպէս եւ Վ (= զ) ք, Վ (= խ) ք, Փ (= ֆ) փ: Եթէ երբեք զարտադրութեան տեսնենք նոցա տամանակ, նոքա այդ բառը իւր ճիշդ իմաստիւ միայն կը ճանաչէին. այս ինքն՝ սովորաբար հեռաւոր ձայնիւ Թարգմանածը հաշիւ երբեք մերձաւորաւ Թարգմանելով. — Թէ եւ այդպիսի չեղմունք շատ անգամ եւս գրայգրաց սխալագրութեան պատուղ են. — Իսկ էթէ մենք քանի մի տառեր ինչ ինչ հանգամանաց մէջ միշտ ըստ ձայնին Թարգմանենք, ոչ Թէ զարտուղութիւն, այլ կանոն հաստատած կը լինինք հակառակ բուն կանոնի:

Գ հարցի մասին. — « Միշին շաւիղ մի գտնէ » : Իրօք սա նշն է « բացառութեան » հետ, որուն պատասխանեցինք: Բայց առ վայր մի գլխանելով զայդ պաշտպանողաց, կը հարցնենք. ո՞վ պիտի ցոյց տայ մեզ այդ « միշին շաւիղը » . մեր ազգի մէջ կայ այնպիսի գրական իշխանութիւն մի, որոյ ձայնն աւելի զօրաւոր լինի քան նախնեացն: Ուրիշ կերպիւ չի գտնուիր այդ շաւիղը, բայց եթէ անհատ ձայնից հաւաքամք: Սակայն պիտի կարենայ տեղի ունենալ այդպիսի հաւաքումն: Ըստ մեզ անկարելի է. վասն զի քանի որ այդ շաւիղը պիտի հիմնուի զգացմանց եւ ախորժակաց վերայ, եւ ոչ եթէ ճշդինականութիւն ունեցող կանոնաց, իւրաքանչիւր անհատ իւր սեպական զգացումն եւ դատողութիւն ունենալով, պիտի չկարենան զուգընթանալ իրարու հետ: Զոր օրինակ՝ երեւա-կայեցէք այդպիսի ժողով մի, յորում իւրաքանչիւր բազմոցէ կը լսուի մի մի ձայն: Առաջինը կ'ըսէ՝ Թէ Նախնիք են լիզուի հեղինակք, եւ նոցա տուած օրինաց պէտք է հպատակել: Երկրորդը՝ Թէ կէս տառագարձութիւն մի միայն կրնամ ընդունել: Երրորդը՝ Թէ կը մերժեմ ամբողջ տառագարձութիւնը, կը մերժեմ եւ կէսը. զի քանի որ դուք Ը, Վ, չ, ց, մ, ե, ց, ժ, ձ Թարգմանելով՝ ձայնից կը հետեւիք, եւ այլ կ'ուզեմ ի պ եւ ձ ա Թարգմանելով՝ ձայնից հետեւի: Զորրորդը՝ Թէ Անտեղութիւն է մի Ը տառի դէմ՝ չորս գործածել, փ, ա, չ, ց. ցի դէմ՝ երեք, ք, ժ, ձ. եւ կամ մի տառ դնել զդ. երկու զանազան տառից դէմ. Ը, Ս = Վ, ց, յ = ժ: Հինգերորդը՝ Թէ Մի տառի ձայնից Թարգմանութեան համար պարտաւոր չեմ դէմ չորս եւ աւելի լեզուներ ուսանել: Ինցերորդը՝ Թէ Զէ բառական այդչափ լեզու ճանաչել, այլ հարկ է գիտնալ եւս՝ Թէ որ անունն որ ազգի յառուկ է, որ ըստ այնմ Թարգմանուի. ուրեմն ճանաչել որչափ անուն որ կայ ամբողջ եւրոպական ազգաց մէջ, որ անհար է: Եթեմբերորդը՝ Թէ Պաղիագիք յն. Վ կամ մեր ք գիրը

Թարգմաներ եւ կը հնչեն ց (ժ)՝ ի George (Գեորգ) եւ յայլս. Վ = ֆ օ (ա) ի Cyrille (Կիրիլ) եւ յայլս. լ = յ յ (ժ) ի Jean (Յոհան) եւ յայլս. Վ = ք՝ ch (չ) ի Mi-ohel (Միօհայէլ), machine (մեքինայ) եւ յայլս. այսպէս եւս այլ եւրոպական ազգեր. եւ ինչչուն մենք այլ փոխադարձաբար նոցա օ կ, ց ք, յ յ, ch ք յԹարգմանենք: Ութերորդը՝ Թէ Պարիսագիք իրենց գաղիական փափուկ լսելեք չեն իտալիոյ դ ձայնէն, այդպէս հընչելով Տ տառը. եւ մենք ինչո՞ւ խորշինք լ դ Թարգմանելէ ըստ հին կանոնաց: — Այսպիսի դեռ բիւր առարկութիւններ կրնան լինել, եւ շատերն այլ արդար են. որով զգացմանց եւ տեսութեանց այս պայքարին մէջ, « միշին շաւիղ » գիտն անկարելի կը դառնայ:

Տառագարձութեան « բուռն հակառակորդը » կը հետեւին զգացման մի, որ կը պահանջէ ձայնից հետ կապուիլ, իսկ « լեւր պաշտպանք » կը հետեւին այն բազմադարեան օրինաց՝ որ կը պահանջէ տառից հետ կապուիլ: Այս տեղ ուրեմն սկզբանց խնդիր է, եւ իրարու հակառակեալ սկզբանց: « Հակառակորդք » եթէ յարգեն տառագարձութեան կանոնաց մի մասը, կը հակասեն իրենց՝ եթէ չյարգեն եւ ամբողջը. նոյնպէս հակառակութեան մէջ են եւ « պաշտպանք », եթէ տառից Թարգմանութեան մի մասին մէջ ճանաչելով օրինաց իշխանութիւնը եւ լուսութիւնը, միւս մասին մէջ զայն զգացման հպատակեցնեն: Զգացումն եւ գիտութիւն իրարու հետ չուր եւ չուր են. հարկ է որ մին զմիւսն եղծաւ նէ: Այս խնդրոյ մէջ միակ եւ ուսումնականութեան վայել ելքն ըստ մեզ՝ զգացումն օրինաց գոհելն է: Եւ փափաքելի էր, որ այդ բանին մէջ նախաձեռն գտնուէին Ռադիֆուք եւ Հոֆթեմ Գորթիք, գործիներն ուսումնական ընկերութեանց, որք՝ կը հաւատանք՝ Թէ կրնան եւ պարտին ընթանալ գիտութեան օրինաց շաղով, ազատ զգացման վիստակար կապելէ. որոց կոչումն է առաջնորդել՝ եւ ոչ ընաւ առաջնորդուիլ ամբողջն: Մենք աւելի ակնածութեամբ կը նայինք Միլիթարեանց այն շրջանից վերայ, յորում սոնթեր տառագարձութեան կը հետեւէին, քան անոր՝ յորում իսպառ մի կողմ դրին զայն, եւ քան այժմուս՝ յորում ոմանք կը հետեւին անոր կէս մի, եւ ոմանք դեռ ընաւ զարտուղի կ'ընթանան:

Ս. Խարայեղեան

5. ԲԱՍՏՐՈՆ

Բազմազգիայի Մոռքանդակին Յանուարի թերթին մէջ Հարցում մ'ուղղոր էր իւր ընթերցողաց քաարոնի մասին. եւ թէպէտ այդ խնդիրն կարելի չէ մէկ շնորդ որոշել, մէկ քաջասնունով կամ հաստատունով վերջացնել, սակայն ստիպուած լինելով պարագայից յարմարիլ, կը փութամ ըստ կարելոյն համառօտիւ պատասխանել հետեւեալ երկու հարցմանց.

ա. իո՞րք երբեք գոյաբիւն լինն ունեցած մեր մէջ քաարոնք.

բ. Երբ լին եղած, ի՞նչպէս ապա մեկնելո՞ւ է թ. Մանդակունեայ խօսքերը՝ որ կ'ըսէ. « Ուրք մեր ի քաարեաց խաղոց... են ի ցասա... » և այլն:

Եթէ մեր Հին պատմագիրներուն դիմենք, Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդայ, Խորենացւոյ, Եղիշէի, Փարպեցւոյ, եւ այլն, որոց մէջ՝ ոչ թէ ժիւայն բնա յիշատակութիւն չի կայ այդ մասին՝ այլ եւ տեսչարան, քաար, քեաւորն և սոցա բարդութեամբ բառեր անդամ չեն գտնուիր, անտարակոյտ առաջին հարցման պատասխանն ժխտական է. — Սակայն վճռոց մէջ պէտք է զգուշաւոր լինել՝ և մի վաղ-վաղուտ:

Եթէ բանաւք յիշատի Մովսիսի ընծայուած Պիտոյից գիրքը (Վենետիկ, 1865. Դ, էջ 385), — թէ եւ սորա մասին շատ խնդիրք յուշուեցան բանասիրաց մէջ, թէ արդեօք ինքնագիր հեղինակութիւն է՝ թէ թարգմանութիւն, և որո՞ւ, — կը կարգանք մէջը նոգովքներ ընդդէմ Եւրիպիդեսայ (որուն Մեղեա տղերդութիւնը կը յիշէ յանուանէ) և առ հասարակ բոլոր թատրերգակ բանաստեղծից. Սակայն հեղինակին այդ բուն պատերազմն իսկ ընդդէմ թատրերգ. կասկած չի՝ յարուցաներ մտաց մէջ, թէ նա ազգերնուս մէջ արմատացած հնաւանդ չար սովորութեան մի դէմ կը կռուէր այն իւր կրակէ բառերով, ապա թէ ոչ՝ « զօղս կոծած պիտի լինէր »: Դարձեալ Մանդակունեայն վերոյիշեալ (ք հարցման մէջ) վկայութիւնն, նպաս-

տաւոր չէ՝ միթէ մեր կարծեաց, ժամանակաւ, երբ յիշեալ ա. հօր անուամբ հասած ճառքն կարծեօք թարգմանութիւն կամ հետեւորութիւն կը համարուէին յոյն կամ ասորի ա. հարց, այդ վկայութիւնն բնաւ արժէք չունէր բանասիրաց առեւ. բայց Հիմակ որ գրեթէ ապացուցուած է նոցա նարագատ և բնագիր լինելն*, ըստ ինքեան շատ մեծ կարեւորութիւն ունին այդ խօսքերն. Կը գտնուին նոյնպէս թատրոնի և թատրախաղոց յիշատակութիւնք Ոսկեփորիկի, Խոսրով Անճեաւոյ եւ Գրիգորի Դարեկացւոյ գրոց մէջ. եւ եթէ ազգն զազափար չուներնար ամենեւին նոցա մասին, դուր տեղ է մանաւանդ թէ ի դայթակութիւն ժողովրդեան պիտի կարգադուէին այդ բառերն այն սրբազան հեղինակաց գրքերուն մէջ:

Եթէ դարձեալ ակնարկ մի տանք մեր պատմութեան, պիտի տեսնենք որ ազգերնիս ինչ ժողովրդոց հետ որ յարնչութիւններ ունեցեր է, միշտ նոցա ազգեցութիւնը կրեր է՝ հետեւելով նոցա ամենայն սովորութեանց. այս բանս յայտնի է իւր գործոն եւ քաղաքական կենաց սովորութեանց մէջ: Արդ կարելի է կարծել՝ թէ ամէն բանի մէջ — նոյն իսկ ամենէն աւելի բուրջ բաներուն մէջ — հետեւած լինի նոցա, եւ քան զամէն աւելի հրապուրիչ — թատրոնն ըսել կ'ուզեմ — օտար եղած լինի իւրմէ: Ամփոստի է թէ ազգերնիս — Պարթեաց և Սելեւկեանց տիրապետութենէն յառաջ — սերտ յարնչութեան մէջ եղած է Ալեքսանդանց (Պարսից) հետ, որոց գրացի իւր աշխարհաւ, լեզուաւ, սովորութեամբք եւ կրօնական պաշտամամբք: Անցեալ տարւոյ (1896) « Fortnightly Review » թերթին Յունիսի համարին մէջ կը կարգանք յօդուած մի, որ ներկայ պարսիկ թատրոնին վերայ կը խօսի. այն տեղ պր. Յօդուածագիրն (James Mew) կ'ըսէ, թէ « Ալեքսանդրի տիրապետութենէն յառաջ թատրոնն զոյութիւն ունեցեր է Պարսկաստանի մէջ »: Սակայն հարկ չէ հասկնալ յունական բարեկալով թատրոնը՝ Եւրիպիայ, Մովսիկիայ և Եւրիպիդեսայ ժամանակներուն, այլ ինչ որ էր թեապիսէն յառաջ, անշուք, անպանդէ, բնական եւ ընտանի երգեր եւ ներկայացումներ իրենց նախկին դիցաւանց քաջադարձութեանց կամ սրտառուչ և եղերական դիպաց, Վրիպած կը լինինք արդեօք, եթէ հաստատենք՝ թէ Հայք եւս հե-

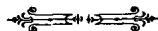
* Հմտ. Պատմաբիւն հին դպրոցեան Հ. Գարեգին Վ. Զարբ. (Վենետիկ, 1886, յէջ 359-362). — Քենադատաբիւն Ա. Բաւմեյսթր-կերի Մ. Խորենացայ Պիտոյից գրոց վրայ (Բաղմալէյ, 1887; 1888 և այլն):

* Հմտ. Քենադատաբիւն Յոն. Մանդակունեայ. Հ. Բ. Սարգիսեանի. (Վենետիկ, 1895):

տեւելով Պարսից՝ ունեցեր են իրենց Հին Թաւրոսը, յորում իրենց նախնեաց պար-
ժաւորները կը հռչակէին, նոցա անոյշ յիշա-
տակները կ'արթնցնէին տողովդեան սրտին
մէջ։ — Յետոյ Հայք սկսան Յունաց և Հռով-
մայեցուց Հետ անմիջական յարեւելութիւններ
ունենալ, Ք Տիգրանէն սկսեալ մինչեւ ի
գարձն քրիստոնէութեան եւ քան զայն եւս
յետոյ. բաց էին նոցա առջեւ ամենայն յու-
նական եւ Հռովմէական արուեստից եւ գիտու-
թեանց տաճարը, որով եւ զգալի գարգա-
ցում մի մուտ գտաւ Հայոց մէջ ճարտարա-
պետութեան, արուեստից, մշակութեան, գի-
նարութեան մասին, և այլն. և մի թէ
միայն թատրոնն, որ քան զամեն աւելի
գուցէ հրապուրիչ էր, ինչպէս ըսի, մուտ
չի գտաւ Հայոց պէս գրօսասէր տողովդեան
մի մէջ։ Եւ նոյն իսկ Գորգան երգեր ըսուած-
ներն ինչ էին, բայց եթէ տողովդեական
պարերգը, զոր Յայնք խորձ կը կոչէին եւ
կ'երգէին ի պատիւ զից և զիւցականց, եւ
թատերախաղին մի առանձին մասը կը կազ-
մէին։ Եւ միթէ կարելի էր որ Արտաւազդ
մի, ըստ վկայութեան Պլուտարքոսի (Մ.
Արտաւ), Հռովմ երթալուն պէս յանկարծ
թատերգակ դառնայր, առանց նախնարար
տեսած լինելու և զաղափար ունենայր։ Ստե-
փանոս Բայասանեան, իւր Հայ գրչութեան-
նէն պատմութեան մէջ, քատերական՝ կամ
ինչպէս ինքը կ'ըսէ՝ դրամատիկական բա-
նաստեղծութեան մասին խօսելով, թէ և
Սանդականեայ վերոյիշեալ վկայութիւնը կը
ժխտէ՝ իբրեւ « հետեւողութիւն մի չորրորդ
գարն Յունաց ա. հարց », սակայն միւս
կողմանէ կը հաստատէ, — աւանց աղբիւրը
նշանակելու՝ ուստի կ'առնու, — թէ « պատ-
մութեան թերթերը վկայում են նոյնպէս՝
որ Տիգրան երկրորդի օրովը Հայաստան թա-
տրոններ կային * » և այլն։ Սակայն, քան
զամէն աւելի Փաւստոսի վկայութիւնն է՝
որ կը հաստատէ մեր ենթադրութիւնը, թէ
նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ թա-
տերախաղից Հետքեր կը գտնուէին Հայոց
մէջ։ Եւ, յետ պատմելու Գնեկի մահը, ս.
Երեսիսի յանդիմանութիւնը առ Արշակ Թա-
գաւորն, և սպանելոյն վերայ եղած կոծը և
սուգը, կը յաւելու. « Ապա իբրեւ մեծ իրքն
համարձակ յայտնեցան ի լսելիս ամենեցուն,
և ի ձայնարկուքն ամենայն, եղեւ նա (սպա-
նելոյն կինն Փառանձեմ) մայր ողբոցն, և
ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան

նուագել զիրա տափանացն Տիգրիսայ, զսկն
զմեկն, զքսոսքիւնն, զհնարա մահոս նիւթեյ,
զսպանուածն, ձայնիւք մրմնեցոն ի վերայ սպա-
նելոյն ի մեշ կոծոյն քարտառէին զեղեղեղեայ
խանդաղատառքեամր * » և այլն։ Այս խօս-
քերէս յայտնի կ'երեւի, թէ զատ է այս սպա-
նելոյն վերայ եղած կոծէն, զոր նախարարե-
րէ արդէն պատմիչն նախորդ իջին մէջ, և
այս երկու ղէպքերն ժամանակաւ իսկ ան-
լատք են յիրերաց՝ ինչպէս յայտնի է պատ-
մելու ոճէն։ Այս անգամ միայն երգեր չէին,
այլ միանգամայն գործողութիւնը եւս կը կա-
տարուէին տեսարանին վերայ՝ խօսքերուն եւ
խմաստից համեմատ, եւ յայտն իսկ կայացեալ
է թատերախաղին իսկութիւնն։ Եւ ինչպէս
կ'ըսէ Բայասանեան՝ երգք ցցոց բացատրելու
միջոց՝ թէ երգերուն « նիւթը մի և նոյն
ժամանակ ներկայացվում էր տողովդիւրի ա-
ռալ, և շատ կարելի է որ այդպիսի առիթ-
ներում տողովդիւրը գուսանների շորս կողմը
պար բռնում լինէր ** »։ Այսու միայն կա-
րելի է մեկնել այն բողոքովին իբրեւմէ տար-
բեր հանգամանքները, որովք կը պատմեն
Խորենացին և Փաւստոս՝ Գնեկի սպանութիւնը,
Արշակայ եղբրական մահը, ուրիշ նման ղէպ-
քերը։ Համառօտութեան համար զանց կ'ը-
նենք մէջ բերել նա եւ ուրիշ վկայութիւն-
ներ, փաստեր և օրինակներ ի հաստատու-
թիւն մեր կարծեաց, թէ Հայք և եթէ Հեթա-
նոսութեան և եթէ քրիստոնէութեան ժա-
մանակ ունեցեր են թատրոններ և թատե-
րախաղեր, թէպէտ առանց յունականին կամ
լատինականին շափ բարեկազմ և կատարեալ
լինելու։

Բիւրասնացի

* Հմտ. Մ. Բայասան. Պատմ. հայ գրակ.
Թիֆլիշ, 1865, էջ 171։

* Փ. Բիւզանդ. Պատմ. Հայոց, Անեմտիկ,
1889, էջ 125։

** Մ. Բայասան. Պատմ. հայ գրակ. էջ 74,
ճանօթ։